

Atf / Citation

ÖZDEMİR, A. N. (2022). "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Bağlamında Bir Motivasyon Olarak Sanat". *Gazi Türkiyat*, 31: 95-114

Geliş / Submitted

09.09.2022

Kabul / Accepted

21.10.2022

DOI

10.34189/gtd.31.008

HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ BAĞLAMINDA BİR MOTİVASYON OLARAK SANAT

Art as a motivation in the context of the Hilâl-i Ahmer Society

Ayşe Nur ÖZDEMİR*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı kurumlardan birisi olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti -bugünkü adıyla Türkiye Kızılay Derneği- yeni devletin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti için âdeta parçalanma yüzyılı olmuştur. Birçok cepheye verilen savaşların sonunda toprakların büyük kısmı kaybedilmiştir. İşte bu kayıplar ve yıkımlar sırasında, cephenin gerisinde ordunun yaralarını Hilâl-i Ahmer Cemiyeti sarmıştır. İlk önemli görevi Trablusgarp Savaşı'nda üstlenen Cemiyet, bu tarihten itibaren gittikçe güçlenmiş ve savaşta yaralanan askerlerle ilgilenmiş, salgın hastalıklarla da mücadele etmiştir. Bununla birlikte Cemiyet, kaybedilen topraklardan göç eden halkın beklentilerini, temel ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Dahası, Trablusgarp, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sırasında Cemiyetin kaynakları doğal olarak azalmıştır. Çok kısa sürede art arda yaşanan bu savaşlar sebebiyle Cemiyet sıklıkla halktan yardım istemiştir. Cemiyet, görevlerini ifa ederken yurt içinden ve yurt dışından gelen yardımlarla faaliyetlerine devam edebilmiştir. Zira Cemiyet, din, dil, ırk ve mezhep ayırt etmeksizin insanlara yardım eli uzatmayı gerektiren ulvi bir görevi üstlenmiştir. Bu bağlamda da özellikle Cemiyete maddi destek ve gereken önemin verilmesini sağlamak üzere dönemin önde gelen isimleri, şairleri, yazarları birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Hilâl-i Ahmer Cemiyetine odaklanan bu çalışmada Abdülhak Hamit Tarhan, Tevfik Fikret, Nigâr Hanım, İhsan Raif, Mehmet Emin, Yusuf Ziya, Hüseyin Dâniş, İbrahim Alâettin, Celâl Sahir, Faik Âli gibi isimlerin şiirleri analiz edilmiştir. Bahsi geçen zorlu günlerde Cemiyetin faaliyetlerini sürdürebilmesi için bu sanatçıların verdiği destek ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Millî Mücadele, Türk Şiiri

Abstract

The Hilâl-i Ahmer (currently known as the Turkish Red Crescent Society), one of the institutions that the Republic of Turkey took over from the Ottoman Empire, has played a prominent role in the founding of the new state. The 19th century was a century of downturn period for the Ottoman Empire. Because of the wars on many fronts, most of the lands were lost. During all these losses and destructions, the Hilâl-i Ahmer healed the wounds of the army behind the front. Taking

* Arş. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne/TÜRKİYE. aysenurozdemir@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1555-7824

on its first important mission in the Tripoli War, the Society gradually increased its influence and looked after the soldiers injured in the war and struggled with epidemics. In addition to this, it also met the expectations and basic needs of the immigrants. Moreover, the resources of the Society naturally decreased during the Tripoli, the Balkan, the First World Wars and the National Struggle. Due to the wars that took place one after another in a very short time, the Society often sought help from the public. While fulfilling its duties, the Society was able to continue its activities through domestic and foreign aids. Likewise, the Society has undertaken a lofty aim that requires bearing a hand to people regardless of religion, language, race and sect. In this context, the prominent names, poets and writers of the period both attempted to provide financial support to the Society and to make it gain necessary reputation. In this study, which focused on the Hilâl-i Ahmer, the poems of Abdülhak Hamit Tarhan, Tevfik Fikret, Nigâr Hanım, İhsan Raif, Mehmet Emin, Yusuf Ziya, Hüseyin Daniş, İbrahim Alaettin, Celâl Sahir, Faik Âli have been analyzed. In the aforementioned difficult days, the support given by these artists in order for the Society to maintain its activities has been set forth.

Keywords: Hilâl-i Ahmer Society, the Balkan Wars, World War I, National Struggle, Turkish Poetry

GİRİŞ

19. yüzyıl büyük ve kanlı savaflara sahne olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti söz konusu savaflarda kaybeden ülke konumunda bulunmuştur. Fransız İhtilali'nin getirdiği dalganın etkisiyle başlayan milliyetçilik hareketleri sonrası Osmanlı Devleti'nin bünyesinde bulunan birçok millet ayaklanmıştır. Ülke topraklarında isyanların, karmaşanın hüküm sürdüğü bu dönemde Batılı devletler de sürekli devletin iç işlerine müdahale ederek onun yıkılma sürecini hızlandırmıştır. 11 Haziran 1868 tarihinde kurulan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, işte bu uzun soluklu savaflarda önemli bir rol üstlenmiştir.

Bugün de varlığını ve önemini korumaya devam eden Cemiyet yaşanan her savaşla birlikte tecrübe kazanmakta ve daha hızlı bir şekilde ordu mensuplarının ve savaşta yer alanların yaralarını sarmaktadır; ancak toprak kayıpları sonrası yaşanan göçlerden dolayı Cemiyetin görevleri ve sorumlulukları da giderek artar. Zira evsiz barsız kalan büyük kitlelerin güvenliğini ve hayatta kalmalarını sağlamak için bir anda yayılan salgın hastalıklarla mücadele etmek gerekir. Göçmenlere kalacak yer ve hayatlarını idame ettirebilecekleri olanaklar sağlamak gibi birçok zorluk da ortaya çıkmıştır. Aralıksız süren savaşların ise kaynakları zorlayan sonuçları vardır; tüm bu yetersizlikler büyük sorunlar doğurmaktadır. İşte bu noktada gerekli yardımı temin etmek üzere, özellikle Osmanlı kadın hareketini başlatan dönemin aydın kadınları devreye girerek birtakım yardım faaliyetlerini örgütler. Cemiyete yardım yapılması gerektiği konusunda halka çağrılar yaparak bu konuda hassasiyet oluşturmak için özel bir çaba harcarlar. Kamuoyu, tüm bunlar neticesinde Cemiyete hak ettiği önem ve değeri verir.

Dönemin önde gelen yazar ve şairleri de ne bu tür faaliyetlerin uzağında ne de sessiz kalır; enerjilerini ve caiz tabirle kalemlerini Cemiyetin yararına kullanır, cemiyete maddi ve manevi destek sağlamak amacıyla, özellikle şiir türünde metinler üretir. Bu çalışmanın amacı da bahsi geçen dönemde Cemiyetin yazar ve şairlerden gördüğü desteği ortaya koymak, Hilâl-i Ahmer'i merkezîleştiren şiirleri tahlil

etmektir. Bu bağlamda geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Tespit edilen şiirlerin bir kısmı çeşitli çalışmalarda Latin harfleriyle yer almış olsa da bunların dışında kalanların çeviriyazısı yapılmıştır.

Taranan literatür göz önüne alındığında özellikle Balkan Savaşlarının dönemin aydınları üzerinde ciddi ve derin bir etki bıraktığı; bundan dolayı onların birçoğunun Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin önemine dikkat çektiği görülür. Bu yazının konusu olan Cemiyet bağlamında yapılan çalışmalar da daha ziyade Balkan Savaşları etrafında yazılan şiirlere odaklanmıştır. Doğaldır ki Cemiyetin Türk edebiyatındaki yerini, onunla ilgili şiirleri bütünlüklü şekilde ortaya koyan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Araştırma sırasında Türkçe aktarımlarına ulaşılamayan ya da henüz aktarılmamış olan Osmanlı Türkçesi eserlerine İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Fen Edebiyat Koleksiyonu, University of Toronto Library'nin dijital verileri sayesinde ulaşılmıştır. Son aşamada ise 1911 yılından 1919 yılına kadar Hilâl-i Ahmer Cemiyeti için dönemin şairleri tarafından yazılan şiirler tespit edilmiş ve söz konusu şiirlerde öne çıkan temalar tahlil edilmek amacıyla gruplandırılmıştır.

Seçilen şiirlerin tahlili, özellikle Balkan Savaşlarından sonra şairlerin, salt bir estetik tutumu benimsemediklerini; sanatçı duyarlılığının ve yurttaş bilincinin tetiklenmesiyle yaşananlara tepkisiz kalmadığını ortaya koymuştur. Onlar da tarihsel/toplumsal gerçekliği doğrudan deneyimlemişler ve olumsuz şartların değiştirilmesi için sanatı araçlaştırarak katkı sunmuşlardır.

HİLÂL-i AHMER CEMİYETİNİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 11 Haziran 1868'de "Mecrûhîn ve Marda-yı Askeriyeye İmdâd ve Muâvenet Cemiyet-i Osmâniyesi" adıyla, 1864'te Cenevre Sözleşmesi'ne göre kurulan Salib-i Ahmer Cemiyetinin -Kızılhaç Teşkilatı- benzeri olarak Dr. Abdullah Bey'in girişimleriyle ve Ömer Paşa'nın öncülüğünde Tıbbiye Nazırı Marko Paşa'nın başkanlığında kurulmuştur (Karal Akgün vd. 2002: 14-15). Cemiyet 1877 yılına kadar çok etkin değildir, görünürlüğü çok azdır. Ancak Sırbistan-Karadağ çatışmasında yaralanan askerlere Kızılhaç müdahale ederken Osmanlı askerlerinin yardım alamaması derneğin yeniden örgütlenmesini sağlar (Karal Akgün vd. 2002: 23). II. Abdülhamit'in buyruğuyla Kızılhaç'ın bir dengi olarak düşünülen ve hilalin amblem seçilmesiyle adına da kavuşan "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" 14 Nisan 1877'de faaliyetlerine başlar. Bundan sonraki ilk ciddi etkinlik ise Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1877-1878) gösterilir. Ancak II. Abdülhamit'in Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek meclisi kapatması ve istibdat yönetimini başlatmasıyla birlikte bu kurum da işlerliğini yitirir. Kurum, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda bağış toplayarak orduya yardım etmeye çalışır (Karal Akgün vd. 2002: 35). Ciddi ve örgütlü faaliyetler ise II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra başlar. Üst düzey bürokratlar, Cemiyetin güçlendirilmesi amacıyla yeniden yapılanma ve nizamname hazırlama girişimlerinde

bulunur ve hazırlanan nizamnameye uygun şekilde ilk büyük görevler Trablusgarp (1911-1912) ve Balkan Savaşlarında (1912-1913) üstlenilir (Karal Akgün vd. 2002: 36, 47).

İstikrarsız bir başlangıç yapan Cemiyetin en büyük destekçileri ise kadınlardır. Besim Ömer Paşa'nın teşebbüsüyle 1912 yılının başında Hilâl-i Ahmer Hanımlar Merkezi çalışmalarına başlar. Bu yapılanma, savaş esnasında askerlere ve hastalara çamaşır dikme, bağış toplama, hastanelerdeki personel ihtiyacını karşılama gibi birtakım toplumsal faaliyete girişir. Dahası, ek gelir sağlamak amacıyla Trablusgarp Heyet-i Sıhhiyesinden tüm yurttan satılmak üzere çeşitli asker kartpostalları istenir. Cemiyetin amblemi ve mührüyle damgalanan kartpostallar çoğaltılarak satışa sunulur. Hanımlar Merkezi tarafından piyango biletleri, rozetler, çiçekler satılır; sergi ve müsamereler düzenlenir. Balkanların elden çıkmasıyla birlikte başlayan göçler, bunun sonucunda yayılan hastalıklar, hâlihazırdaki yaralı askerlere ve bakıma muhtaç hastalara eklenince hasta bakıcılara duyulan ihtiyaç birden artar. Yine Besim Ömer Paşa'nın vasıtasıyla 1914'te ilk hasta bakıcı kursu açılır. Hanımlar Merkezi, Cağaloğlu'nda Dârüssınââ (sanat evi/yurdu) açarak hem kimsesiz çocukların istihdamını hem de burada üretilen el işlerinin sergilenmesini sağlar. Böylece kurulan sanat evinde göçmenler üretime teşvik edilir ve ürünlerin satışından elde edilen gelirlerle de onların konut ve ihtiyaçlarının karşılanabileceği düşünülür. Aynı zamanda sanat evi ordunun kışlık giysilerinin hazırlanışına da katkı sunar (Çapa 2002: 545; Karal Akgün vd. 2002: 152-158).

Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleriyle giren ve birçok cephede mücadele etmek durumunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, çetin savaşlarından birini vermektedir. Cemiyet, bu savaşta da önceki savaşlardakine benzer faaliyetlerini sürdürür: Askerlerin ve hastaların sağlık sorunları, nakilleri, bakımları, beslenmeleri, giyim gereksinimleri aksatılmamaya çalışılır. Çoğu köklü ailelerin mensubu olan kültürlü ve bilinçli kadınlar, açılan kursları tamamlar; hasta bakıcı olarak savaş meydanlarına gönüllü iştirak ederler (Karal Akgün vd. 2002: 170). Savaşın sürdüğü Çanakkale, Suriye, Kafkas gibi cephelerde; Bağdat, Medine, Musul gibi bölgelerde hastaneler kurulur. İstanbul'un değişik yerlerinde yedi hastane tesis edilir, dispanserler açılır. İstanbul'a nakli sağlanamayacak hastalar için Gelibolu'da bir hastane ve cephelere yakın yerlerde çayhaneler kurulur. Askerlerin tedavi sonrası dinlenmeleri için nekahethaneler açılır, aşhaneler hizmet verir (Sezer vd. 2013: 172-173).

Cemiyet yaralı ve hasta askerlerin tedavilerinde gösterdiği başarının yanı sıra kaybedilen topraklardan göçenlerin yerleştirilmesinde ve savaş esirlerinin değişiminde büyük rol oynar. Ayrıca tifüs, tifo, kolera, dizanteri, lekeli humma gibi hastalıklarla da mücadele eder. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Cemiyet sadece yurt içinde değil yurt dışında da teşkilatlanır. Ankara, Çankırı, İzmir, Sivas, Edirne, Bağdat, Yemen ve Sofya faal merkezlerden olmakla birlikte Berlin, Viyana,

Budapeşte’de Hilâl-i Ahmer komiteleri kurulur. Ülkede bulunmayan ilaç, sağlık malzemesi bu noktalardan temin edilir (Çapa 2002: 545). Cemiyet ayrıca savaşlar sırasında ülkede meydana gelen deprem gibi doğal afetlerle de mücadele eder, yurt dışında bulunan Türk öğrenciler ile aileleri arasındaki haberleşmeyi sağlayarak yardımcı olur. Cephe gerisine çekilen sivil halka ve hasta askerlere yol boyunca misafirhane, fakir halka yiyecek dağıtan aşevleri ve çayhaneler kurarak çekilmenin daha da zor bir hâl almasını önlemeye çalışır (Karal Akgün vd. 2002: 200-201).

MİLLÎ MÜCADELE’DE HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ

Osmanlı Devleti son savaşını vermiştir, ancak Türk milletinin yazgısı olan savaş hâli henüz sona ermemiştir. Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra bağımsızlık için mücadele başlamıştır. Cemiyet, uzun süren savaşlar sonunda yıpranan, yine dört yıl sürecek uzun bir savaşa girecek olan askere ve halka bu amansız mücadelede yardım elini uzatır. Yorgun ve daha yeni bir savaş tecrübesini geride bırakan Cemiyet güçsüzdür ancak önceki savaşlardan gelen uzmanlaşma ile tüm merkezleri ve şubeleriyle özveriyle çalışır. Öyle ki 19 Mayıs 1919’da Samsun’a geçen Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu’da başlayan bu büyük mücadele, Büyük Taarruz ile 9 Eylül 1922’de İzmir’de son bulur. Bu uzun soluklu ve kanlı mücadelenin her adımında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti canla başla çalışır.

Cemiyet, atadığı yöneticilere bağlı çalışan doktor, hasta bakıcı ve görevlilerden oluşan “imdat heyetleri” kurarak Anadolu’nun muhtelif bölgelerine bunları yönlendirir. Bu heyetlerin öncelikli görevi yaralı ve hastaların bakımı, sonraki görevleri ise yerel halka gerek duyulan yardımları sağlamaktır (Karal Akgün vd. 2002: 252). Bunlar, ebeveyni olmayan, sokaklarda kalan çocukların toplanması ve yetimhanelerin kurulmasından göçmenlere yardım eli uzatılmasına, aç ve sefil sokaklarda yatıp kalkanlara gıda sağlanması ve tedavilerinin yapılacağı hastanelerin açılmasına, sıtma, frengi, bel soğukluğu, uyuz, lekeli humma, tifüs gibi halk arasında yayılan salgın hastalıklarla mücadeleye kadar uzanan maddi ve manevi yükümlülüğü olan yardımlardır (Karal Akgün vd. 2002: 255-256). Özellikle Batı Anadolu’daki imdat heyeti, çalışmalarını savaşın en yoğun yaşandığı bölgede sürdürmek zorunda kalır. Savaştan sonra da ülkenin en çok tahrip edilmiş olan bu bölgesinde halkın yaralarını sarmak için çalışır, halkın yeniden evlerini inşa etmesini sağlamak adına kereste, çivi gibi malzemeleri tedarik eder (Karal Akgün vd. 2002: 263; Sezer vd. 2013: 177). 1921 yılında, önceki savaşlarda olduğu gibi, yine Hanımlar Merkezi tarafından Anadolu illerinde hasta bakıcılık çalışmaları, ek gelir sağlamak için müsamereler, konserler, sergiler ve piyangolar düzenlenir. Düşmanın saldırılarına maruz kalan kadın ve çocukların yaraları sarılmaya çalışılır. Ankara’nın Millî Mücadele sonrasında Cemiyetin merkezi olmasıyla etkinlikler de buraya kayar (Karal Akgün vd. 2002: 176, 178).

Cemiyet, sadece Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar farklı cephelerde göğüslediği savaşlar boyunca yaralıların ve hastaların tedavisinde rol oynamamış, kaybedilen topraklardan ana vatana başlayan göçleri de yönlendirmiştir. Ayrıca savaşlarda esir düşmüş, kayıp olan ya da vefat eden askerlerden haber alamayan endişe içindeki aileleri bilgilendirmeye çalışmıştır. Yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da teşkilatlanan Cemiyet, bağışlardan konserler, tiyatro ve sinema gösterilerine kadar düzenlediği etkinliklerle, üstelik Hanımlar Merkezinin el işi satışları ve sergileriyle maddi gelir sağlamış, ekonomik açıdan da sürece katkılar sunmuştur.¹

HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ İÇİN YAZILAN ŞİİRLER

Cemiyetin kurulduğu günden beri üstlendiği rolü önemseyen, kavrayan, hem yurt içinde hem de yurt dışında sağlayacağı yararın farkında olan aydınlar, kurumdan desteklerini hiçbir zaman esirgememişlerdir. Abdülhak Hamit Tarhan, Tevfik Fikret, Nigâr Hanım, İhsan Raif, Mehmet Emin, Yusuf Ziya, Hüseyin Dâniş, İbrahim Alâettin, Celâl Sahir, Faik Âli gibi şairler Cemiyete maddi ve manevi destek sağlamak adına şiirler kaleme almıştır. Vatan sevgisinin ağır bastığı bu şiirlerde ordunun yaralarını saran hasta bakıcılara ayrı bir önem verilmekle birlikte Cemiyet övülmüş, kaybedilen topraklar sebebiyle kanlı savaş sahneleri tasvir edilmiş, şehitlik yüceltilmiş ve milliyetçilik öne çıkarılmıştır.

CEMİYETİN YÜCELTİLMESİ VE HASTA BAKICILARA ÖVGÜ

Şairler, incelenen şiirlerin çoğunda Cemiyetin önemini vurgulamış, varlığını hep sürdürmesi için dileklerde bulunmuş, minnet duygularını dile getirmiştir. Servet-i Fünûn döneminin en önemli isimlerinden olan Tevfik Fikret'in bir özel toplantıda okunmak üzere yazdığı "Hilâl-i Ahmer" (1327/1911) başlıklı şiiri de bu durumu örnekler. Söz konusu şiir, şairin felsefesinin esası olan insanîyetçi görüşünün ve savaş karşıtlığının âdetâ özetidir. Balkan Savaşlarından yenik çıkılması, İstibdat döneminin baskıcı rejimi, basının susturulması, milletin yoksulluğu gibi olay ve olgular; 1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından umduğunu bulamayan ancak daima özgürlük ve hak arayışında olan, "fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür" şairin yönetime karşı eleştirel tutumuyla birleşerek şiirlerine yansır. Fikret, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesine karşı çıkar; çünkü o barışın ve adaletin hüküm sürdüğü bir dünyadan yanadır. "Hilâl-i Ahmer" şiirinde de onun savaş karşıtı tutumunun izlerini sürmek mümkündür. Kenan Akyüz, bu metni Fikret'in felsefi şiirleri arasında sayar. Şairin "Hayat, Dünya, Allah..." gibi muhtelif metafizik ve sosyal problemler

¹ Millî Mücadele dönemi boyunca Cemiyet tarafından yürütülen çalışmalar, toplanan yardımlar, kurulan hastane, dispensar, nekahethane ve çayhane gibi kuruluşlarla sağlanan hizmetler, yapılan aynı ve nakdi yardımlar hakkında ayrıntılı rapor ve bilgi için bk. (Hacıfettahoğlu, 2009; Sezer & Metin 2013: 167-182).

hakkındaki şiirlerinin çok olmadığını belirten Akyüz, “Hilâl-i Ahmer” şiirini de bu kapsamda değerlendirir (1947: 229).

Şiir, kutsal metinlerde bahsi geçen Habil ile Kabil kardeşlerin kıssasına,² dolayısıyla işlenen ilk cinayete ve ardından Âdem ile Havva’nın, yani ilk insanların yeryüzüne sürgün edilmesine³ göndermede bulunarak başlar. Habil ve Kabil arasındaki şiddet eylemi, simgeleştirilerek güncel savaşlara uyarlanır. Kutsal kitaplardaki ilk cinayet, şiddetin doğum yeridir ve bu örneğin sonraki yinelemelerinin üretildiği sahne, tarihî gerilimlerdir. Dolayısıyla şair eleştirel üslubuyla şiddeti dine izafe eder:

*“Hâbil ile Kaabil, iki kardeş... Bize tarih
Kardeşliği bir sahne-i hûn-rîz ile telvîh
Etmekte ve enzâra o timsâl-i mehîbin
Bir hande-i lânet gibi mûhis, gazab-âkin
Binlerle tecellisini sermektedir. İnsan
Mâsûm u melûm, âsim ü nâdim, vatanından,
Ulvî vatanından bu cedel-gâh-ı sefile
Bir kahr-ı müebbedle ve bir nefy-i ebedle
Tağrîb edilirken, ona bir sayha-i gaybî...” (Tevfik Fikret 1984: 98)*

“Yitik cennetin karanlık sürgünü” insanoğulları, kovulduğu günden beri birbirine düşmandır, âdeta kana susamıştır; çünkü tabiatında kan dökmek vardır. İnsanın başına felaketlerin gelmesinin sebebi yine kendi eylemleridir. “Öldürme zafer, yıkma

² Habil ile Kabil kardeşlerin kıssası hem *Tevrat*’ta hem de *Kur’an-ı Kerim*’de geçmektedir. *Kur’an-ı Kerim*’de isimleri açık bir şekilde verilmeyen ve “Âdem’in iki oğlu” şeklinde belirtilen kardeşlerin hikâyesi Mâide suresinde geçer. *Tevrat*’ta ise daha ayrıntılı bir şekilde bu kıssaya yer verildiği görülür. Âdem’in Havva’dan olan ilk çocuğu Kayin/Kabil, ikinci çocuğu ise Habil’dir. Bir meslek edinme zamanları geldiğinde Kayin çiftçi, Habil ise çoban olur. İkisi de bir gün uğraşlarına uygun olarak Rabb’e sunularda bulunur. Kayin işlediği toprağın ürünlerinden Habil ise sürüsünden ilk doğan hayvanlardan bazılarını Rabb’e sunar. Rab, Habil’i ve sunusunu kabul eder ancak Kayin’in sunusunu reddeder. Bu duruma çok kızan Kayin, suratını asınca Rab ona niçin öfkeli olduğunu sorar ve onun doğru olanı yapmadığını belirtir. Öfkesi geçmeyen Kayin, Habil’i tarlaya götürür ve onu öldürür. Rab, kardeşini öldüren Kayin’i lanetler, işlediği toprak artık ona ürün vermeyecek ve Kayin yeryüzünde aylak aylak dolaşacaktır. Cezasını kaldıramayacağı kadar ağır bulan Kayin, Aden bahçesinin doğusunda Nod topraklarına yerleşir (“Yaratılış”, 4: 1-16).

³ Âdem ile Havva’nın yaratılışı ve yeryüzüne sürgün edilmeleri hem *Tevrat* hem de *Kur’an-ı Kerim*’de yer almaktadır. *Tevrat*’a göre Rab cennette bulunan Âdem ile Havva’ya bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebileceklerini ancak bahçenin ortasındaki “iyiyle kötüyü bilme” ağacına dokunmalarını aksi takdirde öleceklerini söyler. Ancak yılan söz konusu ağacın meyvesini yediklerinde gözlerinin açılacağını, iyiyle kötüyü bileceklerini, Tanrı gibi olacaklarını belirtir. Bunun üzerine Havva meyveyi koparıp yer, Âdem’e de verir. Meyveyi yedikleri anda ikisinin de gözleri açılır ve çıplak olduklarını anlarlar. Bu nedenle incir yapraklarından kendilerine önlük yaparlar. Rab onlara seslendiğinde çıplak oldukları için kaçıp ağaçların arasına gizlenirler. Bunun üzerine Rab, yasakladığı ağacın meyvesini yediklerini anlar. Kadını çocuk doğururken çok acı çekmekle, kocasına istek duymakla ve kocası tarafından yönetilmekle; Âdem’i ise yaşam boyu emek vermeden yiyecek bulamamakla, ekmeğini alın teri dökerek kazanmakla cezalandıracağını belirtir. Rab, her ikisi için de deriden giysiler yapar, onları giydirir ve Aden bahçesinden çıkarır (“Yaratılış”, 3: 1-24). Söz konusu kıssa *Kur’an*’da Bakara suresinde verilir: “*Dedik ki: ‘Ey Adem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyeğin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.’*” (Bakara: 35).

şeref, nehb ü heder şân" sayılmış; hak ve adalet ilkeleri unutulmuştur. Her ne kadar savaş karşıtı bir tutumu ve söylemi benimsemişse de şair, tasvir ettiği savaş sahnesinin, bu acı tablonun karşısına övgüyle bahsettiği Hilâl-i Ahmer'i koyar. Tanrı, tüm olumsuz fiillerine rağmen insana acıyarak suyuna "bir damlacık iyilik" katmıştır. İşte o da Hilâl-i Ahmer Cemiyetidir:

"Hey'et ki hilâliyle, cemâliyle semâvî;
Kudsiyyet-i âmâl ü fiâliyle semâvî!" (Tevfik Fikret 1984: 104)

Şair, bu karşıtlığı sergiledikten sonra, özellikle düşkünlere yardım eli uzatan, güçsüzleri avutan, insanlığın yüzüne bulaşmış kanı "rikkatle, metanetle" silen Cemiyete olan saygısını dile getirir. Yüzü gül saçan bu Cemiyet insandaki bu delilik, düşmanlık yazgısı sürdüğü müddetçe kanlar içinde kalsa da görevini ifa edecektir.

"Türk kadın şairlerinin en lirik olanı" şeklinde nitelendirilen İhsan Raif Hanım, dergilerde yayımlanan şiirlerini 1330 (1914) yılında *Gözyaşları* isimli kitabında toplar (Akyüz 2017: 589). Bu eserin "Feryatlar" başlıklı bölümünde Namık Kemal, Mehmet Emin ve Ziya Gökalp etkisi sezilen, ancak şairin özgün olmayı başardığı, yurdun kurtuluşuna yönelik şiirleri bulunmaktadır. İhsan Raif, aynı bölümde bulunan "Hilâl-i Ahmer"⁴ isimli iki şiiri ile de Cemiyete olan desteğini gösterir. Balkan Savaşı sonrası kaybedilen bölgelerden İstanbul'a gelen göçmenlere ve yaralı askerlere eşi Şehabettin Süleyman ile elinden gelen yardımı yapan İhsan Raif Hanım, bununla da yetinmeyerek şiirler ve makaleler kaleme alır. Son derece "gerçekçi bir çizgide" yardıma muhtaç olanlara nasıl yardım edilmesi gerektiği, cephe gerisinde yapılan faaliyetler üzerinde durur.⁵ İlk şiirinde kadın, erkek, genç, ihtiyar herkesin askere yardım etmek ve göçmenlerin ihtiyaçlarını gidermek için karınca gibi çalışarak Hilâl-i Ahmer'e koştuklarını dile getirir. Bu tablo içinde asıl hayret edilecek durum ise "iki büklüm, çift gözlükle yetmişlik bir ihtiyâr"ın her gün dikiş dikmesi, çalışmasıdır. Sanki bir makine gibi yorulmadan, konuşmadan mütemediyen işleyen bu yaşlı adam, "nakde bedel veriyordu hayâtından, ömründen, kakhâr zaman çalamamış gevherini gönlünden." Şair hayalinden silinmeyen bu fedakâr adama hürmetlerini sunduktan sonra Hilâl-i Ahmer'e hitap ederek ona övgülerde bulunur:

"Lehinde her söylenenler, yazılanlar azdır az.
Sensin ancak mecrûhlara, muhtâçlara çâre-sâz.
Yârelenmiş her garîbe sensin açan kol kucak,
Sende bulur dinlenecek, ısmacak bir bucak.
Sende bulur bir kaşıcık çorba, rahat bir döşek,
Başucunda gece gündüz bakan müşfik bir melek,
İlâcını içirecek, yâresini saracak
Ona cândan ana gibi, kardeş gibi bakacak..." (İhsan Raif 1330: 35)

⁴ İhsan Raif (1330). *Gözyaşları*. İstanbul: Matbaa-i Halk-ı Osmanlı Şirketi, 34-37. Şiirler, University of Toronto Library, PL 248 R365G6 numarasıyla kayıtlı nüshadan aktarılmıştır.

⁵ İhsan Raif Hanım'ın yaşamı, sanatı ve bütün şiirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Öztürk 2002).

Şair, dirilenlerin önce Allah'ın emriyle, sonra Cemiyetin çabalarıyla olduğunu belirterek şükran duygularını dile getirmeye devam eder. Bu fedakâr kuruma yardım eden ellerin var olması, kendi gönlü gibi herkesin ona yar, yardımcı olması dilekleriyle şiirini sonlandırır:

*“Ey Hilâl-i Ahmer! Sana helâl olsun verilen.
Evvel Allah sonra senin sâyendedir dirilen.
İnsâniyyet şeh-râhına adım attın yürüdün,
Sen hasenât nûru ile etrâfını büürüdüün.
Sana yardım eden eller çürümesin, var olsun,
Bu dünyâda gönlüm gibi herkes sana yâr olsun...”* (İhsan Raif 1330: 35)

İhsan Raif Hanım'ın “1 Şubat 1329 Şişli” kayıtlı ikinci “Hilâl-i Ahmer” şiiri *Servet-i Fünûn* dergisinde de yayımlanmıştır.⁶ Şaire göre kaynağı gayret, eseri hamiyet, heykeli şefkat olan bu Cemiyeti, tüm dünya örnek almalı, kötü talihin kârı da utanma olmalıdır:

*“Ne hizmetler gördü metîn ellerin,
Ne yâreler sardı nermîn ellerin,
Ne kefenler yırttı semîn ellerin,
Var olsun o eller, kâm-kâr olsun.”* (İhsan Raif 1330: 37)

Cemiyetin kurucu üyeleri arasında bulunan Şair Nigâr Hanım, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında faaliyetlerde bulunur. Ülkenin içinde bulunduğu durum, kendisini derinden sarsar ve katıldığı etkinliklerde konuşmalar yapar, şiirler okur, hastaneleri ziyaret eder, yaralılara yatak yorgan yetiştirilmesi için elinden geleni yapar. Düzenlenen sergilere, konserlere, operetlere iştirak eden şair, Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti tarafından yapılan faaliyetler üzerine gazetelerde yazılar da kaleme alır (Bekiroğlu 2011: 121-123). Nigâr Hanım, 1332'de (1916) basılan *Elhân-ı Vatan*⁷ isimli son kitabında, vatani-hamasi şiirlerini toplar (Bekiroğlu 2011: 290). Gelirini hayır cemiyetlerinden birine bağışlamak isteyen şair, Esirgeme Derneğinden gelen teklif üzerine eserini bastırır. Eserin iç kapağında Nigâr Hanım'ın Esirgeme Derneği Yetimhanesine hediyesi olduğu belirtilir. Eserde toplam 12 şiir vardır.⁸ “Hilâl-i Ahmer'in Tab Ettireceği Talebe Defteri İçindir” başlıklı şiir, 20 Kanunisâni 1329 tarihini taşır. “Hilâl-i Ahmer Kartpostalları İçin” başlığını taşıyan şiir ise tarihsizdir. Kitapta yedi dize olan bu şiir, kartpostalda sekiz dize şeklindedir. “Diğer” başlığını taşıyan Hilâl-i Ahmer konulu üçüncü şiir ise 20 Kanunisâni 1329 tarihini taşır.

“Talebe Defteri İçin” olan manzumede şair, Hilâl-i Ahmer'in “muhterem” olduğunu belirterek Türklüğün hayrı için el ele çalışmayı öğütler. Balkan Savaşı ile

⁶ *Servet-i Fünûn* dergisinin 14 Ağustos 1330 tarihli 1212. sayısında bu manzume vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Öztürk 2002: 40).

⁷ Nigâr binti Osman (1332). *Elhân-ı Vatan*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 20-22. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Fen Edebiyat Koleksiyonu nüshası kullanılmıştır.

⁸ Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. (Aydoğan 2020: 91-115).

karşılaşılan felaketler hem Cemiyetin önemini ortaya koymuş hem de bundan sonra izlenecek yolu tayin etmiştir:

“El ele ittîfâk edip artık
Her zamân, dâ’imâ çalışmalıyız
Bunu emr eyliyor bugün mantık
Durmayib mutlaka çalışmalıyız.
Bize lâzım metânet-i ahlâk
İktisâd ü fazîlet u gayret
Çalışan kulları sever Hallâk
Her zaman pâ-y-dâr olur kuvvet” (Nigâr binti Osman 1332: 21)

Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin hem gelir sağlamak hem de faaliyetlerini geniş kitlelere duyurmak amacıyla yaptırdığı renkli kartpostallar ve pullarda, Avrupa ve Amerika Kızılhaç Örgütlerinden getirtilen örnekler esas alınmıştır (Karakışla 2004: 63). Kartpostallarda kullanılan suluboya resimler çok iyi seçilmiş ve kartpostalların baskıları Avusturya ve Almanya’da kaliteli bir biçimde yaptırılmıştır (Karakışla 2004: 64). Nigâr Hanım’ın da bir şiirini bu kartpostallarda basılması amacıyla yazdığı şiirin başlığından anlaşılmaktadır ve çeşitli arşivlerde şiirin basıldığı kartpostallara rastlanmıştır.⁹ Şiirin ilk bölümünde kana bulanmış vahşet meydanında vatan için kendini feda eden, göğsünden yaralanmış bir genç askerin tasviri yapılır. Bu askere şefkat ve merhamet göstererek yardım eden ise Hilâl-i Ahmer’in hasta bakıcılarıdır:

Resim 1.

Kaynak: SALT Araştırma <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/5854>

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. SALT Araştırma (Melahat Behlil Bağış) <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/5854> (12.12.2021).

“Serilmiş kan içinde yerde bir genç nâ-tüvân kalmış,
 Hilâl-i Ahmer ondan reng-i şefkat-iştîmâl almış,
 [Şu hûn-âlûd olan sahra-yı vahşetde yatan mecrûh]
 Fedâ’î-i vatandır sînesinde yâreler pür-hûn...
 Yetiş imdâdına şefkat! O kalb-i ibtilâ-meşhûn
 Vatan hissiyle el’ân çarpıyor, ey şefkat-i memdûh
 Yetiş, gel, dest-gîr ol, sen ki mevhub-ı İlâhî’sin,
 İnâyet, merhamet, sen çünkü mahbûb-ı İlâhî’sin”

Şair, “Diğer” başlıklı son şiirinde ise Hilâl-i Ahmer’in hasta bakıcılarının yaraları nasıl “gizlice” sardığından bahseder. Cemiyet adalet ve merhamet kaynağı olarak nitelendirilir. Hilal şekline bürünerek “hüzünler kulübesinde” yani savaş meydanında, cephe gerisinde dolanan ve parlayan rengi şehitlerin al kanuna dönen Hilâl-i Ahmer, görevini yerine getirerek elemi ümide dönüştürmekte ihtiyacı olana el uzatmaktadır:

“Gizli ellerle sarar yâreleri
 Şefkat-ı hâdim-i ulviyyetdir
 Tesellî-yâb eder âvâreleri
 Masdar-ı ma’delet ü re’fetdir.
 Bizde o şekl-i hilâle bürünür
 Dolaşır külb-i ahzân u gâmi,
 Reng-i tâbende-i ala bürünür
 Eder ümîd-i mukarin elemi.” (Nigâr binti Osman 1332: 22)

Tanzimat döneminin önemli şairlerinden olan ve daha ziyade bireysel konulara yönelik şiirler yazan Abdülhak Hamit Tarhan, art arda yaşanan savaşlara sessiz kalamaz ve millî duyarlılığı kalemine de yansır. 1334 (1916) yılında yayımlanan *İlhâm-ı Vatan*¹⁰ isimli eserinde Osmanlı-Rus Savaşı’ndan itibaren kaleme aldığı, vatani duyguları terennüm eden şiirlerini bir araya getirir. Şair bu eserdeki “Hilâl-i Ahmer Menfaatine Müretteb Bir Müsamere İçin”, “Hilâl-i Ahmer’in Defterine”, “Yine Hilâl-i Ahmer’e”, “Bir Mecrûh Hasta Bakıcısına” ve *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası*’nın 71. sayısında yayımlanan “Hilâl-i Ahmer”¹¹ başlıklı şiirleriyle Cemiyete övgüde bulunur. Tarhan, Cemiyetin yararına düzenlenen bir müsamere için yazdığı şiirde önce “Ey necl-i pâki rihlet eden mâder-i hazîn” diyerek oğlunu kaybeden anneye seslenir ve hem oğlunun hem de onun milletin kalbinde gömülü olduğunu dile getirir. Ardından hayat ortağını kaybeden eşe ve babasını kaybeden yetime seslenir. Şehidin ardında bıraktığı valideye, eşe ve yetime kucağını açacak, bu yolda yalnız kalmışken onları besleyecek olan millettir. “Hilâl-i Ahmer’in Defterine” başlığını taşıyan ikinci şiirde şehitlikten ziyade Cemiyetin kendisi öne çıkarılır. Şair dünyada gayret ile her şeyin yapılabileceğini, herkesin Hilâl-i Ahmer’den ibret alması gerektiğini belirtir. “Yine Hilâl-i Ahmer’e” isimli şiirde Cemiyette görev alan kadınlar ön plandadır. Hilâl-i

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Tarhan, A. H. (1999). *İlhâm-ı Vatan* (haz. İnci Enginün). İstanbul: Dergâh Yayınları.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhak Hamit (17 Muharrem 1345 / 15 Temmuz 1927). “Hilâl-i Ahmer”. *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, 71: 440.

Ahmer kadınların şefkatli elinde göğe doğru yükselen yeni bir yıldızla benzetilir. Yerde Cemiyetin kadınlarıyla gökte yıldızlar bir araya gelip âdetâ vatanın kaderini belirleyecektir. Şair, Cemiyetin kadınlarını, düşmanla karşı karşıya gelen askerleri koruyan perilere benzetir. Askerler cephede, cemiyet de onları kollayarak, tedavi ederek, yaralarını iyileştirerek geride savaşmaktadır. “Bir Mecrûh Hasta Bakıcısına” başlığını taşıyan şiir ise yaralı bir askerin hemşireye sesleniş şeklidir. Asker, şehit olduğunu ancak gökyüzünden gönderilen hemşire sayesinde din ve devlete tekrar hizmet etmek için “kıyam” ettiğini, düşman izlerini taşıyan yaralarının hemşiresinin göstermiş olduğu şefkatle iyileştiğini belirtir. Burada şair, ölümün kıyasında olan yaralı bir askerin Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin sağladığı tedavi ve bakımla tekrar hayata tutunduğu bir tablo çizer. Bu nedenle de hasta bakıcı bir meleğe benzetilir. Bu şiirde Cemiyetin “kadınların eliyle inşa edildiği” vurgulanarak yine kadınların bu yapıdaki kritik rollerine atf yapılır. Mecmuada yayımlanan şiirde ise Cemiyette “mesihî bir rûh”un dolaştığını belirten şair, birçok yaralının, hastanın sanki melekler tarafından sağlığına kavuşturulduğunu, şifa bulduğunu dile getirerek yine hasta bakıcıları meleğe benzetir.

Mehmet Emin’in 1333 (1917) yılında kaleme aldığı, “Hilâl-i Ahmer Hanımlarına” ithaf ettiği ve gelirini Cemiyetin sergisine bağışladığı *Hasta Bakıcı Hanımlar* isimli kitapçığı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti için yazılmış önemli metinlerdendir.¹² Şair, hemşirelere “Tanrı’nın aşkından yaratılmış nur çehreler” şeklindeki hitabıyla başlayarak şiir boyunca türlü benzetmelerle bir dizi övgü sıralar. Onlar âdetâ yeryüzünün kanatsız melekleri, hastane ise merhametin ocağı, savaştan geride kalan dulların, yetimlerin mabedi, tek ümididir. Şair dinî benzetmelerle hastaneyi de hemşireleri de yüceltir. Hemşirelerin elleri o derece şifalıdır ki âdetâ ölüleri diriltmektedir. Adları sanları bilinmeyen hastaların hayatları işte bu şifalı ellerde çaresini aramaktadır. Her diyarın bağrının insan kanıyla lekelenmiş bir cenk meydanı söz konusudur.¹³ Bu cenk meydanından sağ çıkan, avcının okundan kurtulan kimi yaralı askerlerin sığınağı ise Hilâl-i Ahmer Cemiyetidir:

“Çocuk gibi yatarlar sedyelerin üzerine
Penbe hilâl akseder, mumya gibi yüzlerine;
O hilâl ki hayâlidir
Derdlileri arayan bir merhamet ma’bûdunun,
O hilâl ki çiğlerle dolu bir gül cemâlidir,
Gençlerine ağlayan bağı yanık Türk Yurdu’nun...”
(Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri -1 Şiirler 1969: 230)

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. *Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri -1 Şiirler*. (1969). (Haz. Fevziye Abdullah Tansel). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 225-240. Eserin ikinci basımında kitapçıktan bestelenmek üzere seçilen kıtalara ve notalara yer verilmiştir.

¹³ Bir damlacık insan kanının dünyalardan daha değerliken savaş meydanında bir kan tufanı olduğunu dillendiren şair, bu şiiri daha sonra buradan tamamen çıkararak *Türk Sazı’na* “Harb” başlığı ile ekler. Ayrıntılı bilgi için bk. *Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri -1 Şiirler* 1969: 229).

İşte bu yaralılar, hastalar neslin kurtarıcısıdır ve hemşireler göğsünden yaralanan, bilekleri parçalanan, alınları delinen bu yaralıları bir mabet kuşu gibi beklerler. İyileştirilip yakınlarına gönderdikten sonra bile bu gaziler hemşirelerin aklından çıkmaz, âdeta rüzgârdan haber soran âşık gibi gazilerden haber sorarlar. Oysa bazen bu acı yolda canlarını verirler. İşte o zaman bu veda hemşirelere derin bir üzüntü verir, tabutlarla uğurlarken toprağa emanet ettikleri bu kahramanlar için bazı istekleri olur:

*“Dersiniz ki, ‘Ey mezarlar!
Dokunmayın, bir parça rahat etsin bu yiğitler;
Dokunmayın bunlara, ey yılanlar, canavarlar!
Rabb’larının önüne böyle çıksın bu şehidler!..”*
(Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri -1 Şiirler 1969: 232)

Mehmet Emin, şiirin son bölümünde Hilâl-i Ahmer kadınlarına selam ve hürmetle seslenir. Yara sarmak, can kurtarmak gibi mukaddes bir görevi üstlenen bu kadınlar, o mübarek elleriyle Kâbe kurmaktadırlar. Şair şiirine dualarla son verir:

*“Bırakmasın Allâh’ımız
Çatıları merhametsiz,
Vatanları kahramansız,
Bizi sizensiz ve şefkatsiz!..”*
(Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri -1 Şiirler 1969: 233)

Hüseyin Dâniş’in Türkçe şiirlerini topladığı *Kârvân-ı Ömr* isimli eserinde bulunan “14 Haziran 1918” tarihli “Hilâl-i Ahmer”¹⁴ başlıklı kısa manzumesi kurumun önemine dikkatleri çeken şiirlerden bir diğeridir. Şair, Hilâl-i Ahmer’in cinsiyete, dine, mezhebe, kökene bakmaksızın insanları ayırt etmeden yardım eli uzatmasına dikkatleri çeker. Zira kurumun kaynağı sonsuz bir hayır ve şefkattir. Kişinin Hristiyan, Müslüman ya da Mecusi olmasının, nereden geldiğinin önemi yoktur. O kutsal mekâna yolu düşenin somurtkan bir yüz ile karşılaşması mümkün değildir. Aksine hastalıkları, yaraları, kederleri ve acıları şefkatli ve merhametli eller sarar:

*“Câvidân bir hayr u şefkat masdarı
Var mıdır?’ dersen, (Hilâl-i Ahmer)i
Gösterip derdim ki: ‘Cins ü mezhebin
Farkı yok onda, velev ümm ü ebin
İseviymiş ya muvahhid ya mecûs;
Düşsen ol mihrâba bir vech-i abûs
Gösteren olmaz sana; eskâmını
Cerhanı, ekdârını, âlâmını
Müşfik eller, mihrîbân eller sarar;
Hangi yerden gelmişin sen, kim sorar?..”* (Hüseyin Dâniş 1341: 63)

¹⁴ Hüseyin Dâniş (1341/1925). “Hilâl-i Ahmer”. *Kârvân-ı Ömr*. İstanbul: Yeni Matbaa, 63. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı Koleksiyonuna ait 811,42 1341-1925 1 yer numarası ile kayıtlı nüshadan yararlanılmıştır.

Celâl Sahir'in 1919'da ilkokullarda okutulmak üzere Mehmed Âsım [Us] ile birlikte hazırladığı *Müntehâb Çocuk Şiirleri* isimli eserindeki şiirlerinden "Hilâl-i Ahmer"¹⁵ de Cemiyet için yazılmıştır. Celâl Sahir'in annesi Fehime Nüzhet Hanım, köklü bir aileden gelmekle birlikte kendi kendisini yetiştirmiş zeki bir kadındır. Divan tarzında şiirler kaleme alan, iki tiyatro eseri yayımlayan Fehime Nüzhet Hanım, döneminde hatipliğiyle de bilinmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ve Birinci Dünya Savaşı başlarında konferanslar ve nutuklar vermiş, aynı zamanda Hilâl-i Ahmer'in de hizmetinde bulunmuştur (Karaca Tağızade 1992: 2-3). Dolayısıyla Celâl Sahir'in Cemiyete verdiği önem ailesinden gelmektedir.

Celâl Sahir'in çocuklar için yazdığı şiir son derece yalın bir dile sahiptir. Bu şiirde de Cemiyetin gösterdiği şefkat ve merhametin üzerinde durulmuştur. "Kan" ve "ateş" in yaktığı savaş meydanında melek kanadına benzeyen elini yaralı askerlerin göğsüne siper ederek onlara şifa verecek olan Hilâl-i Ahmer'den başkası değildir. Şiirde, Tanrı'nın da kudretiyle, bu kızıl meydandaki ölümlerin Cemiyetin nefesiyle dirilmesi dilenmektedir:

“...
Arzı boğar ve yakarken kan, âteş
Sen şefkat ve merhamet nûru sal;
Onlar fenâ iki kızıl kan kardeş,
Sen onların düşmânsın, ey hilâl!
Hep ölümler kanatlanıp uçarken
Senin melek kanadına benzeyen
Elin kanlı göğüslere gerilsin;
Sen onlara tesellî dök, şifâ dök.
Sana versin kudretini mavi gök,
Ölümler de nefesinle dirilsin.” (Celal Sâhir 1335: 27)

ŞEHİTLİĞİN YÜCELTİLMESİ

Arapça "tanıklık" manasına gelen "şehâdet" kökünden türeyen "şehîd" in kelime anlamı "kutsal bir ülkü veya inanç uğruna ölen kimse"dir.¹⁶ İslamiyet'te Allah yolunda öldürülen Müslümanlara şehit denilmektedir. *Kur'an-ı Kerim*'de şehitlikten bahseden ayetler bulunmakta, Allah yolunda ölenlerin diri olduğu vurgulanmaktadır (Bakara: 154). Dolayısıyla şehit olanların ölümsüzlüğüne inanılmaktadır. İnancı ya da davası uğruna canını feda etmekten çekinmeyerek bu mertebeye erişen kişi, maddi varlığını sürdüremese de cennette ulvi bir mükafata erişecektir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki savaşlardaki motivasyon bağlamında şehitliğin yüceltilmesi amacıyla yazılan şiirlerde de bir yoğunluk göze çarpar. Hem millî duyguların harekete

¹⁵ Celal Sâhir (1335). "Hilâl-i Ahmer". *Müntehâb Çocuk Şiirleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 27. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı Koleksiyonuna ait 811,41 1335 R [1919 M] yer numarası ile kayıtlı nüshadan yararlanılmıştır.

¹⁶ TDK Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr> (05.06.2022).

geçirilmesi hem de kutsallık atfedilen bu müessesenin fedakârlık amacıyla işlevselleştirilmesine dönük bu edebî tutum, Hilâl-i Ahmer şiirlerinde de tespit edilebilir.

Cemiyetin menfaatini düşünen, sanatın belli bir amaca hizmet etmesi gerektiğine inanan şairlerden bir diğeri İbrahim Alâettin Gövsa'dır. Şair, Trabzon'da edebiyat öğretmenliği yaptığı sırada Balkan Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Trabzon taburu ile gönüllü olarak savaşa katılır. 1912 Çatalca Müdafası sırasında yazdığı ve daha sonra gençlik şiirlerini topladığı *Güft ü Gû*¹⁷ isimli eserine de aldığı "Rumeli'ye", "Gönüllünün Gönlü", "Bir Şehidin Başında" başlıklı şiirlerini ayrı risaleler hâlinde bastırarak bu risalelerin Hilâl-i Ahmer yararına satılmasını sağlar.¹⁸ Söz konusu şiirlerine Balkan Savaşı'nın izlerinin yansıdığı görülür (Gürel 1995: 89-90, Eliuz 1996: 26). "Hilâl-i Ahmer" başlıklı şiiriyle savaş karşıtı bir tutum sergileyen Tevfik Fikret'e mukabil İbrahim Alâettin'in söz konusu şiirlerinde haklı misilleme kavramının ağır bastığı görülür. Şairin bu tutumuna Balkanlı bir aileden gelmesinin yanı sıra Balkan Savaşı'na iştirak etmesinin ve gönülden bağlı olduğu topraklarda şahit olduklarının sebep olduğu söylenebilir:

*"Kan yutarken bunca yıl sabreyledik
Kaldı millet bir deriyle bir kemik
Elverir artık ihânet, kahpelik
Şimdi koşmazsak senin imdâdına
Lanet olsun ey vatan evlâdına
...
Her zamân kizb ü riyâyâ ihtirâm,
Her zamân biz muzdarip, düşmân bekâm;
Elverir, gel ey muazzez intikâm!
Patlasın bir kerre artık top, tüfenk
Kalmasın Balkan'da kandan gayrı renk."
(İbrahim Alâettin 1322-1328: 15-17)*

Yaşadığı dönem itibarıyla toplumsal hadiselerle kayıtsız kalamayan ve şiirlerinde vatan ve millet sevgisi, kahramanlık, savaş gibi temalara yönelen Yusuf Ziya, *Akından Akma* isimli şiir kitabını Birinci Dünya Savaşı'na katılan ordunun maneviyatını yükseltmek amacıyla Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın isteği üzerine yazmıştır. Aynı zamanda Ziya Gökalp şaire kahramanlık şiirleri yazmasını tavsiye etmiştir (Önal 1986: 53). Bu bağlamda Yusuf Ziya'nın kaleme aldığı manzumelerden birisi de Ağustos 1331 (1915) tarihli "Hilâl-i Ahmer"dir.¹⁹ Şair bu şiirinde âdeta bir zafer tablosu çizer.

¹⁷ İbrahim Alâettin (1322-1328). *Güft u Gû -Mecmû'a-i Eş'âr-*. Trabzon: İkbâl Matbaası, 14-32. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Fen Edebiyat Koleksiyonu nüshası kullanılmıştır.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. (Garan 2014: 375-380).

¹⁹ Yusuf Ziya (1332/1916). *Akından Akma*. İstanbul: Hilâl Matbaası, 47-49. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı Koleksiyonuna ait 811.41. Teşrin-i evvel 1332 (1916) yer numarası ile kayıtlı nüshadan yararlanılmıştır. Esere ulaşmamızda yardımcı olan tüm çalışanlara teşekkür ediyoruz.

Türklerin zaferini tüm kâinat beklemektedir: Tepeler zafer sesini beklerken ayın neşesi de gökleri aydınlatmakta, yıldızların ışıklarında gizli bir sevinç saklanmakta, ormanda rüzgârlar destanlar okumaktadır. Bu tablo bir anda kopan savaşın gürültüsüyle bozulur, dağlar baştan başa al kana boyanır. Gönlünde şehitlik yatan yüz binlerce asker düşman ordularını sürüyerek temizler. Şair saatlerce süren, kılıçların kımına girmesi ile biten, bir uhrevi sessizliğin her yere hâkim olduğu, meleklerin secdeye kapandığı, her askerin bir canlı kaleye döndüğü, ay yıldızın zaferi ile sonuçlanan bu mahşerî tabloyu ustaca betimler:

*“Bir mahşer ki düşen, koşan haykıran,
Tüfek dipçiğiyle kol, kafa kıran,
Saçları ürpermiş, gözleri dönmüş,
Hayâta her türlü neşesi sönmüş,
Gönlünde şehidlik için bir üzünc
Bir ölmez aşk yanan yüz binlerce genç
Bir ânda yıldırım gibi koşarak,
Köpürmüş bir ummân gibi coşarak
Düşmân orduları alıp sürüyor,
Cihânı âteşle kana bürüyor!” (Yusuf Ziya 1332/1916: 48)*

Zafer müjdesinin ardından şiire de ismini veren Hilâl-i Ahmer ve onun sembolü merkeze alınır. Savaş meydanında göğsünden yaralı bir Türk askeri kanlı bir öksürükle sarsılmaktadır ve yardımına koşan yoktur. Hâline acıyan melekler yardımına koşmuş, “Turan meleği” askerin yarasını ayla sarmıştır. Böylece hilalin rengi genç askerin al kanıyla boyanır. Meleğin yardımıyla iyileşen kahraman asker yine sınırda savaşmaktadır. Vurulduğunda yine yardımına “Kırmızı Ay” koşacaktır. Şairin Hilâl-i Ahmer’i merkeze aldığı bu son bölümde Cemiyetin arması/sembolü olan kırmızı hilalin rengini askerin akıttığı kandan aldığı vurgulanır:

*“Rüzgâr esti dalga dalga hıçkırdı bir nây,
Bir sevimli kadın gibi geldi nâzlı ay.
Yerde yatan mecrûhlara şefkatle baktı,
Nûr menbaı gözlerinden şihâbları aktı!
Gökte hilâl, yerde göğsü yaralı bir Türk,
Hayâtını sarsıyor bir kanlı öksürük!
Feryâdına ses veren yok, her yanda sükût,
Acıyarak imdâdına koştu melekût.
Yarasını ayla sardı, “Turan meleği”
Genç askerin al kanıyla boyandı rengi!...
O kahramân asker bugün yine hudûdda
Vurulursa “Kırmızı Ay” koşar imdâda!..” (Yusuf Ziya 1332/1916: 49)*

MİLLİYETÇİLİK VE VATAN

1789 Fransız İhtilali’nin yaydığı milliyetçi duygular Osmanlı Devleti’nin çok uluslu yapısında kırılmalara neden olmuş, Türk dışı unsurlar zamanla ve art arda

ayaklanmalar başlatmıştır. Devletin bu isyanları bastırmaya gücü yetmemiş ve söz konusu ayaklanmaların en hazin neticesi ise Balkan Savaşlarında yaşanmıştır. Özellikle aydın kesim ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve devamını sağlamak üzere harekete geçmiştir. Diğer milletlerin milliyetçilikle ayaklandığı ve Osmanlı Devleti ile savaflara girdiği bu dönemde Türkler arasında da benzer bir refleks oluşmuştur. Milliyetçilik vatanın korunması ve bir arada tutulması için rağbet gören ideolojilerden en başta geleni olmuştur, toplumsal ve kültürel alanlarda teşvik edilmiştir. Edebiyat da bu anlamda bir görev yüklenmiştir, millî duyguları uyandırmak ve halkı motive etmek. Hilâl-i Ahmer şiirleri de edebiyatın bu görevinin bir yansıması ya da uzantısıdır. Şairler millî duyguları teşvik ederek hem cephede hem de gerisinde savaşanların moral bakımından güçlenmesini amaçlar.

İlk eserlerini Servet-i Fünûn döneminde veren, yine Fecr-i Âtı oluşumunda aynı çizgide sanat ağırlıklı bir poetika benimseyen Faik Âli, I. Dünya Savaşı yıllarında vatan sevgisini dile getirdiği, ordunun maneviyatını yükseltecek nitelikteki şiirlerini *Elhân-ı Vatan*²⁰ isimli kitabında yayımlar. Bu eserde yazarın çizgisinin değiştiği ve bireysel konulardan toplumsal meselelere yöneldiği, yaşanan savaflara ve onların sonuçlarına kayıtsız kalmadığı görülür. Bu şiirlerde, 1908 Meşrutiyet'in ilanından Trablusgarp'a Balkan Savaşlarından Çanakkale Zaferi'ne, dönemin tarihî hadiselerine ilişkin millî, vatani duygular işlenir. Eserin ikinci baskısında şairin Hilâl-i Ahmer için kaleme aldığı iki şiir vardır. Bunlardan ilki "Hilâl-i Ahmer", ikincisi ise "Hilâl-i Ahmer Bâzû-Bendi İçin" başlığını taşır.

"Hilâl-i Ahmer" başlıklı şiir bir cephe tasviriyle başlar. Dört bir yanı ölümün kuşattığı bu ortamda her şeye rağmen feryatları teskine koşan bir "dest-i kerem" vardır. Bu yardım elini uzatan yüce tavır, düşmanlığın hüküm sürdüğü bu sahrada tesiriyle namahremi hemşire, yabancıyı kardeş yapmaktadır. Dolayısıyla Cemiyet, farklılıkları silici, birleştirici bir insani anlayışı benimsemiştir:

(...)
 Her sîne-i gamdan taşan âlâm u enîni
 Teskine koşan dest-i kerem.. Mâhî vü kâtil
 Bir nâre ve bir nâr-ı siyeh-renge mukâbil
 Kalbin ve zekânın yaşatan nûr-ı mübîni.
 Enmûzec-i ulvîsi fedâ-kârı nefsin..
 Endîşe-i vicdânı ne alkış, ne mükâfât
 Sahrâ-yı adâvette de takdîr-i muvâhât
 Ey şefkat-ı fen, şefkat-ı irfân-ı mükedder,
 Ey şefkat-ı kudsiyye ki feyzinle edersin
 Nâ-mahremi hemşire ve bî-gâneyi dâder."
 (Faik Âli 1333/1917: 74-75)

²⁰ Faik Âli. (1333/1917) [İkinci Tab]. *Elhân-ı Vatan*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 74-77. Eserin 1331 tarihli ilk baskısında söz konusu şiirler yoktur. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Fen Edebiyat Koleksiyonu nüshası kullanılmıştır.

Canını feda ettiği gazanın mübarek olması dileğiyle “arslan yürekli cengaver”e hitapla başlayan ikinci şiirde ise tarihe bir kızgın satırın da bu cengaverin kanyla yazılacağıın altı çizilir. Bahadırılık ve askerleri motive etmenin yanında şair, kanayan, sızlayan yaraların “Hilâl”in nezaket ve şefkati ile şifa bulup kapanacağıın belirtir.

(..)
 Bu muhterem, bu mukaddes hilâlin, ey asker,
 Sâye-i rıfk u şefkatinde yarın
 Şifâ bulur, kapanır, belki hiç bırakmaz eser
 Kanayan, sızlayan cerîhaların..”
 (Faik Âli 1333/1917: 76-77)

SONUÇ

Yeni devletin kurulması ve Cumhuriyet’in ilanına kadar art arda yaşanan uzun soluklu savaşlarla yorgun düşen Türk milletinin edebiyatına savaşın gölgesi de doğal olarak yansır. Bu zor dönemde gerek sanatı toplumun hizmetine veren gerek bireye eğilen birçok şair, vatani duygularını dile getiren şiirler kaleme almış, orduya ve halka moral vermeyi gaye edinmiş, duyduğu umudu ya da ümitsizliği dile getirmeye çalışmıştır. Bu şiirlerin bir kısmının savaşlarda önemli bir görev üstelenen Hilâl-i Ahmer Cemiyetine maddi anlamda bir yardım sağlamak, destek olmak ya da Cemiyete duyulan minneti ifade etmek amacıyla yazıldığı görülür.

Cemiyet, Tevfik Fikret’ten Abdülhak Hamit Tarhan’a, Mehmet Emin Yurdakul’dan Şair Nigâr Hanım’a kadar farklı estetik anlayışlarını ve dünya görüşlerini benimsemiş birçok şairi aynı paydada buluşturur. Özellikle sonuçlarının çok ağır olması sebebiyle şairlerin Balkan Savaşlarından çok etkilenmelerinden mütevellit eserlerinde şahit oldukları sahneleri ya da savaşla ilgili tasavvurlarını yansıttıkları görülür. Şiirlerin öne çıkan bir diğer özelliği kadın hasta bakıcılara doğrudan övgüler yapılması ve onların idealize edilmesi hatta yer yer kutsallaştırılmasıdır. Mehmet Emin’in “Hilâl-i Ahmer Hanımlarına” ithaf ettiği *Hasta Bakıcı Hanımlar* isimli kitapçığı ve Abdülhak Hamit’in “Bir Mecerûh Hasta Bakıcısına” başlıklı şiiri doğrudan hemşireleri, hasta bakıcıları, kadını merkeze alarak cephe gerisinde gösterdikleri mücadeleyi yüceltir.

Bununla birlikte Tevfik Fikret’in kaleme aldığı “Hilâl-i Ahmer” başlıklı şiir diğer şiirlerden oldukça farklıdır. Kutsal metinlere atıflarla ilerleyen şiirde insanoğlunun bu dünyada başına gelenler, yaşanan savaşlar ilk günahla, dökülen ilk kanla ilişkilendirilmiştir. Neredeyse radikal bir savaş karşıtı tutumu ifade eden şair, tüm bu çirkinlikler arasında tek bir güzelliğe odaklanmıştır, o da Hilâl-i Ahmer Cemiyetidir. Tevfik Fikret’in bu felsefi şiirine mukabil, onunla zıt görüşleri ihtiva eden, bu nedenle de öne çıkan ikinci isim İbrahim Alâettin’dir. Şair Balkan kökenli olması ve savaşa iştirak etmesi sebebiyle misillemeyi salık veren ve şiddeti tasvip eden şiirler kaleme

almıştır. Bunlarda Cemiyete yer verilmemiş olsa da şiiirler Cemiyetin yararına satılmak üzere yazılmıştır.

Dikkat çeken bir diğer nokta ise kimi şairlerin sadece edebiyatla kendilerini sınırlamadıkları, bizzat faaliyetlere katılarak Cemiyete yardım sağlamak üzere çalışması, konuşmalar yapması, hastaneleri ziyaret etmesi, yaralılara ve göçmenlere yardım ulaştırmasıdır. Özellikle şair Nigâr Hanım ve İhsan Raif Hanım'ın fiilî ve edebî desteği bütünleştiren bu isimler arasında öne çıkar.

İncelenen metinler, sanatın hem cephe gerisindeki yardım faaliyetlerini örgütlemeye hem de savaşın sonuçları ile yüzleşmeye bir motivasyon kaynağı olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte insanların olumsuz koşullarda direncini, maneviyatını pekiştiren faydacı ve işlevci bir edebî tutum, sanatın kimi zaman bizzat hayatın içinde yer alarak onu dönüştürdüğünü ve dünyayı daha iyi bir yer kılmak için araçlaşabildiğini ima etmektedir.

KAYNAKÇA

- ABDÜLHAK HAMİT (17 Muharrem 1345 / 15 Temmuz 1927). "Hilâl-i Ahmer". *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası*, 71: 440.
- AKYÜZ, K. (1947). *Tevfik Fikret*. Ankara: Sakarya Basımevi.
- AKYÜZ, K. (2017). *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- AYDOĞAN, B. (2020). "Nigar Hanım'ın Elhân-ı Vatan Kitabı ve Vatan". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29/2: 91-115.
- BEKİROĞLU, N. (2011). *Şâir Nigâr Hanım Güftesi Garplı Bestesi Şarklı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- CELÂL SAHİR (1335). *Münteheb Çocuk Şiirleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- ÇAPA, M. (2002). "Kızılay". *İslâm Ansiklopedisi*. (C. 25). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 544-546.
- ELİUZ, Ü. (1996). *İbrahim Alaettin Gövsa Hayatı, Şiirleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FAİK ÂLİ (1333). *Elhân-ı Vatan*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- GARAN, B. (2014). "İbrahim Alâettin Gövsa'nın Balkan Harbi Şiirleri". *Türk Harp Edebiyatı Konulu I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu Bildiriler* (ed. Ömer Çakır). Ankara: Berikan Yayınevi, 375-380.
- GÜREL, Z. (1995). *İbrahim Alâettin Gövsa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- HACIFETTAHOĞLU, İ. (2009). *Millî Mücadelede Hilâl-i Ahmer*. Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları.
- HÜSEYİN DÂNİŞ (1341). *Kârân-ı Ömr*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- İBRAHİM ALAETTİN (1322-1328). *Güft u Gû -Mecmû'a-i Eş'âr-*. Trabzon: İkbâl Matbaası.
- İHSAN RAİF (1330). *Gözyaşları*. İstanbul: Matbaa-i Halk-ı Osmanlı Şirketi.
- KARACA TAĞİZADE, N. (1992). *Celal Sahir Erozan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAKIŞLA, Y. S. (2004). "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kartpostalları ve Pulları (1912-1923)". *Toplumsal Tarih*, 129: 62-69.
- KARAL AKGÜN, S., ULUĞTEKİN, M. (2002). *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*. Ankara: Kızılay.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (2014). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutsal Kitap* (2016). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları.

- Mehmet Emin Yurdakul'un Eserleri-1 Şiirler (1969) (haz. Fevziye Abdullah Tansel). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NİGÂR BİNTİ OSMAN (1332). *Elhân-ı Vatan*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- ÖNAL, M. (1986). *Yusuf Ziyâ Ortaç*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ÖZTÜRK, C. (2002). *İhsan Raif Hanım*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- SALT Araştırma <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/5854> (12.12.2021).
- SEZER, C., METİN, Ö. (2013). "Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri (1912-1922)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54: 167-182.
- TARHAN, A. H. (1999). *Bütün Şiirleri 3* (haz. İnci Enginün). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TDK *Güncel Türkçe Sözlük* <https://sozluk.gov.tr> (05.06.2022).
- TEVFİK FİKRET (1984). *Halûk'un Defteri* (haz. Asım Bezirci). İstanbul: Can Yayınları.
- YUSUF ZİYA (1332). *Akımdan Akıma*. İstanbul: Hilâl Matbaası.